

Глава пета

ТВОРЕНИЕ, ЕВОЛЮЦИЯ, ЧОВЕК

Възникването на човека – това не е еволюция, а по-скоро революция

Фрейзър

На един египетски релеф може да се види изображение на бога Хнум, който създава човека с помощта на гърнчарско колело. И не само египтяните, но и много други народи от древността са си представяли Твореца в образа на майстор, Който със Своите ръце прави съдове. Това примитивно схващане е било не толкова резултат от наивна представа за природата, колкото следствие от грубото сетивно разбиране на божеството и идеята за творението. Според други възгледи, разпространени в Индия и Гърция, възникването на света било р а ж д а н е от недрата на Бога. Оттук са и митовете за Космическото яйце, от което произлязла Вселената. В този случай творческият акт се представя по-скоро като стихийен, безсъзнателен процес, подобен на непроизволните процеси в човешкото тяло.

Само библейското учение противопоставило на езичеството и пантеизма всички оттенъци на идеята за творението като акт на божествената Воля, Разум и Любов. Този акт е звено, което свързва Абсолюта с всичко тварно. Според Писанието, съзидателната мощ на Словото Божие, което извикало тварното битие от небитието, постоянно подхранва и поддържа неговото съществуване.

Освен това Библията рисува космогенезиса като качване по стъпалата от низшето към висшето, от неорганичното – към човека. Този процес се извършвал о п о с р е д с т в а н о. В книга Битие Бог не е представен като "демиург", майстор, който формира изделията със своите ръце. Той придава творческа сила на природ-

ните стихии, "земята" и "водата", и последните вече като че ли спонтанно произвеждат растителния и животински живот¹.

Даже такъв войнстващ противник на християнството като Хекел бил принуден да признае, че в Библията "може да се види великата идея за постепенното развитие и разчленение на първичната проста материя. Затова – казва той, – ние сме длъжни да се възхищаваме на великото разбиране за природата на иудейския законодател"².

Това разбиране за изворите на Вселената се обличало, естествено, във форма, която съответства на нивото на знания и на типа мислене на онази далечна епоха, когато била писана книга Битие³. Но въпросът не е само в епохата. Свещеният автор говори за тайна, която по силата на своята природа може да бъде изразена най-добре символично.

"В начало Бог сътвори небето и земята..." Тези думи от Писанието не са констатация на научен факт. Те възвестяват за Откровението, говорят за чудото на творчеството, което по недостижим начин свързва Абсолютното с относителното. Езикът на първа глава от Библията е език на мита в най-висшето и свещено значение на тази дума. Картината, образът, символът, които там заменят абстракцията, са начин на изразяване, необходим за вярата и присъщ на езика на всички религии.

Интуитивните прозрения, облечени в мит, нерядко изпреварват и развитието на науката с много векове напред. За да се разбере ценността на тези прозрения трябва да се вземе не тяхната преходна обвивка, а самата същност, сърцевина.

Библейското повествование по своята форма се подчинява на законите на симетрията, присъщи на близкоизточната поезия⁴. Това вече показва, че Писанието не претендира за научно изобразяване на конкретния ход на сътворяване на света. Ако се обърнем към ядрото на библейската геогония и биогония ще намерим тезата за творението посредством стихийните сили, творение, ко-

ето има своите етапи на възход. Думата "барà" – сътвори – библейският мъдрец употребява само когато говори за създаването на Вселената, Живота и Човека⁵. С други думи, космогенезисът има три особени момента, определяни от творческото Слово.

* * *

Дълго време поетическият език на книга Битие бил разбиран буквално – като точно описание на всички процеси на сътворяването на света. Макар Отците на Църквата (св. Василий Велики, Августин и др.) да се борили против този буквализъм, той дълго време е тържествувал. Едва през епохата на Тома Аквински, когато започнала необходимата диференциация на научната и религиозна сфера, се открил път за различаване на форма и съдържание в Библията⁶. За такова различие настоявал в XVII век великият астроном Йохан Кеплер. "Тази злоупотреба с Библията е достойна за порицание – писал той – когато в нея се търсят отговори на въпроси от естествознанието"⁷. Изживяването на старата грешка обаче изисквало още немалко време. Когато започнала да се разпространява идеята за еволюцията, едни с упорство отстоявали буквалността на "шестте дни на сътворението", а други намерили повод да се подиграват с библейското учение.

Междувременно именно в Библията, за разлика от гръцките, вавилонските, индийските писания за първи път откриваме разбирането за света като за История, Формиране и Процес. Митовете и философските системи на древността по същество са стояли извън миналото и бъдещето. За тях Вселената заедно с боговете, хората и нисшите същества пребивава в безкрайността на кръговратите и циклите. Първо на библейските пророци се открила вътрешната устременост на света към съвършенство.

Идеята за развитието на Вселената и живота като че ли можела да се съчетае органически с това учение на

Библията. Но през средните векове е бил твърде голям авторитет на античната наука, на която трансформизмът е чужд. От нейната хипноза дълго не могли да се освободят философите и богословите. Поради това е още по-разбираемо, че учени като Аристотел до Линея и Кювие са смятали постоянството на видовете като безспорен факт; а теориите за еволюцията, които предлагали Гьоте, Бюфон, Сент-Илер, Еразъм, Дарвин, Ламарк, Лайел, Спенсър, дълго не срещали поддръжката на научния свят⁸.

Успехът на еволюционизма следва да се припише не толкова на книгата на Дарвин, колкото на интелектуалния климат на Европа в средата на XIX век. Теорията на Дарвин отговаря на общата тенденция да се търси естествено обяснение на произхода на света и човека. Мнозина само по силата на това приемали дарвинизма на вяра и с ожесточение се нахвърляли върху библейските "дни на сътворението". Дарвинизмът станал страшилище, с което плашели благочестивите хора. Основателят на ембриологията Карл Бър напълно справедливо нарекъл тези нападки върху древната форма на библейското учение "комичен анахронизъм".

Не по-малко смешно изглеждали на свой ред тези, които на всяка цена се стремели да отстояват буквалното тълкуване на Библията. Охулвайки дарвинизма, тези хора си въобразявали, че "спасяват" Свещ. Писание. Намерили се и такива ревнителите, които като нямали възможност да прибегнат към репресии, се опитвали да спрат разпространението на еволюционизма с цензурни методи. За тези ревнителите, въобразили си, че на величието на Твореца повече съответства "изработването" на Вселената в продължение на работната седмица, остроумно е написал А. Толстой:

Начинът, как е творил Създателят,
Както Той впрочем смята,
Не е могъл да знае председателят
на Комитета по печата.

Когато първоначалните спорове и страсти затихна-

ли, станало ясно, че дарвинизмът, който разкрил само някои механизми на биологическото развитие, противоречи на вярата не повече, отколкото теорията за въртенето на земята (виж приложение 5).

Преди всичко същността на процеса не се променя от това, с каква скорост се осъществява той; прав е бил Г.К. Честъртън, когато се учудвал на наивността на тези, на които "смътно им се струва, че всичко идва на своето място и тайната изчезва, ако ние разтеглим процеса на творението". Познанието на най-сложните закономерности, които управляват световната еволюция (дарвинизмът не е открил и стотна част от тях), ни довежда до Твореца още по-бързо, нежели старите понятия за творението. В действителност никой не би се усъмнил, че работата на инженера, който дава разпореждания зад пулта, е процес по-сложен и съвършен, отколкото работата на дърводелеца, изработващ със своите ръце табуретка!

Между мита за Хнум, който майсторѝ човека на грънчарско колело, и грандиозната картина на световната еволюция лежи не толкова научна, колкото р е л и г и о з н а пропаст*.

Пръв, който разбра истинското религиозно значение на еволюционната идея, бе не някой друг, а дядото на Чарлз Дарвин — поетът и натуралистът Еразъм Дарвин.

"Светът — пише той в своята "Зоономия" — се развивал... образувал се постепенно от едно начало, нараствал благодарение на дейността на присъщите му сили... Каква е тази възвишена мисъл за безграничната мощ на великия Архитект, Причината на всички причини, Отец на всички отци, Същество на съществата! Та нали ако бихме искали да сравняваме безкрайността, то бихме

* Когато тази книга беше вече написана на чернова и в нея бе набелязана концепцията за религиозното разбиране на еволюцията, излезе посмъртно основният философски труд на отец Пиер дьо Шарден. Неговият християнски еволюционизъм като цяло се оказа много близък до разбирането, което е изложено в този том. Обаче близостта не изключва редица различия. Този въпрос е разгледан отделно в приложение 10.

били длъжни да признаем, че повече (безкрайна) сила е нужна за създаването на причините на действието, отколкото за създаване на самите действия". В тези думи се съдържа самата същност на християнския подход към еволюцията.

* * *

Има ли достатъчни основания да се счита еволюцията за умозрителна хипотеза, за солидно обоснована теория? Някои факти, говорещи в нейна полза, са били известни много преди Дарвин, но в неговата епоха техният брой нараснал и оттогава те постоянно се увеличават.

Класификацията на живите същества показва йерархична и генетична връзка между тях: в строежа на организмите се открива общ план и хомологични органи; у много животни (змии, протеи, китообразни) са намерени рудиментарни органи, загубили своето значение, но имащи значение за техните прадеди. Ембриологията доказва, че на определени стадии от развитието зародишът съхранява черти от строежа на предшестващите класове (така човек има в ембрионалния си период хриле и опашка). Утвърдили се трансформизмът, биохимията и генетиката. И накрая, находките на кости и отпечатащи на измрели животни убедително показват, че някога обитателите на земята били по-други, отколкото сега. Палеонтологията позволява да се свържат помежду си класовете, разредите и видовете животни. Така изкопаемата птица археоптерикс носи в себе си още много от признаците на рептилиите⁹.

Геологията и астрофизиката показват, че развитието е присъщо и на неорганичния свят. Сега може да се говори за еволюция на звездите, за еволюция на цялата Вселена, която има цялостен характер, тъй като процесите, извършващи се в извънземното пространство, оказват въздействие върху живота на биосферата¹⁰.

Това че творението се осъществява по пътя на еволюцията е факт с голямо значение. Той означава, че

разрушителното действие на хаоса се преодолява от принципите на организация и прогресивно усложняване.

Това противоборство е видимият аспект на онова, което може да се нарече победа на Логоса над Хаоса.

Като говорим за еволюция е необходимо веднъж завинаги да се знае, че нейните отделни механизми играят в т о р о с т е п е н н а роля за религиозния възглед. При зараждането на живота имало ли е място за особено творческо "вмешателство" или чудо, или той е бил изтъкан от сили, иманентно вкоренени в материята – във всеки случай последните основи на битието и живота възхождат към божественото Свърхбитие. В това отношение християнството е далеч от деизма, който ограничава творческия акт до "начален момент".

Първо, според Библията (Пс. 103:29-30; Йоан 5:17), самото съществуване на света зависи от Твореца и постоянно се подхранва от Неговата съзидателна мощ. Оттук – понятието за "п р о д ъ л ж а в а щ о т о с е творение"¹¹.

Според образното сравнение на един съвременен богослов, изворът не само веднъж е произвел реката, но непрекъснато я пълни с вода.

Второ, за християнското съзнание еволюцията не е просто движение напред, но и в р ъ щ а н е на тварите на пътя, предначертан от Твореца, тъй като потокът на развитието е насочен към създаването на човека, чието призвание е да одухотвори света и да го направи отворен за нови творчески действия на Бога. Такъв е смисълът на развитието от гледна точка на вярата; науката само изучава формите и етапите на формирането на природата.

Сега да хвърлим бегъл поглед към резултатите на това изучаване.

* * *

Независимо от многото открития в картината на биогенезиса остават още немалко бели петна. Може да се считат за безспорни само основните моменти. Днес не предизвиква съмнение обстоятелството, че възникването на биосферата е било изключително, е д и н и ч н о

събитие. Нищожно малкият вирус и гигантското чудо-вище в морето, едноклетъчното водорасло и дървовидната папрат, изчезнала преди милиони години, – всички те са само клони и листа на едно филогенетично дърво. Формите на живота винаги и навсякъде разкриват, така да се каже, "кръвното родство" и всички негови деца са свързани генетически помежду си. От деня, когато на земята се е появило първото същество, животът произхожда само от живот.

Науката е все още далеч от това да разкрие докрай всички закономерности на еволюцията. Дарвиновият естествен отбор само "бракува" (и то не винаги) неприспособените видове. Затова е било важно да се намерят причините на самите видови вариации. Дарвин и Ламарк предполагали, че начинът на живот и условията на средата могат да предизвикат изменения в организма и че тези изменения трябва да се предават по наследство. При това Ламарк издигал на първо място упражняването на органите, а Дарвин – случайните незабележими изменения¹².

Но след като получила разпространение разработката на чешкия монах Грегор Мендел става ясно, че наследствеността е нещо устойчиво. Тя може да се изменя предимно само под влияние на измененията на самото наследствено вещество.

Разработването от Хуго дьо Фриз на теорията за мутациите или "взривовете" довело до ново разбиране на развитието. То се оказало свързано с преустройството на генотипа – материалният носител на наследствеността. "Еволюцията, – пише А. Бергсон, – от тази гледна точка е поредица от непредвидени скокове"¹³. Сега стана ясно защо един вид не се "прелива" в друг и защо палеонтолозите не намират цялостни "линии" на изчезнали същества, а само "точки". Мутационните процеси, които поставят началото на устойчивата наследственост на новообразуващата се група, разделят един вид от друг.

Учените и досега се мъчат над въпроса каква сила

предизвиква мутациите. Посочват се и радиацията, и химическите вещества, но всичко това е недостатъчно за изчерпателно обяснение на механизма на мутацията. Характерно е, че въобще не всички реакции на главния генетичен компонент на ДНК могат да бъдат предсказани¹⁴. Може би в своите последни причинни основания те са толкова парадоксални, колкото "поведението" на микрочастиците. Тези реакции се коренят вътре в границите на ядрените структури, където изследователят, по силата на известния "принцип на неопределеността", е принуден да спре¹⁵.

"Петдесет години непрекъснати наблюдения – признава известният американски палеонтолог Осбърн – само затвърдиха моето старо убеждение, че действителните причини за еволюцията са неизвестни. Убеждението ми в дадения момент е, че едва ли те някога ще бъдат известни"¹⁶. Неясно остава и съотношението между целесъобразните мутации и случайните. А нали именно целесъобразните са едни от основните двигатели на развитието.

Въобще самият живот представлява от само себе си нещо изключително във Вселената. Науката като че ли за да потвърди библейското учение за трите основни фази на творението (Материя, Живот, Човек), колкото по-напред отива, толкова повече открива неповторимото своеобразие на живота. Дори материалистите вече не го свеждат само до физико-химически процеси, както те се опитваха да правят това преди. Обявявайки се против учението за специфичната "жизнена сила" (витализма), те обаче не могат да предложат в замяна нищо по-добро освен да нарекат жизнените процеси "физиологически", предполагайки, че новият термин вече е отговорът.

Редица съвременни изследователи се опитват да премахнат качествената разлика между живото и неживото¹⁷. Други виждат в биосферата наличие на особени "информационни" принципи, водещи до създаването на организация¹⁸. Но каквито и убедителни хипотези и ефективни опити да са се появявали в дадена област, за ре-

лигиозния светоглед това ще бъде само показател за най-сложния път, по който се е осъществявал биогенезисът. За християнина научната реконструкция на този процес означава същото, което и думите на Библията: "Да произведе водата живи души".

* * *

Едно от забележителните свойства на живота е неговата тенденция към усъвършенстване и усложняване, която поражда мисълта, особено на фона на мощния регресивен поток. Този процес на възход Дарвин е обяснявал изключително с необходимостта на организмите да се приспособяват към окръжаващите условия. От една страна обаче виждаме, че много животни, обитавайки в самата тази среда, могат или да претърпяват еволюция, или да останат неизменни. Така например, някои рамене-ноги, медузи и молюски са просъществували във водите на океана почти без изменения милиони години. В същото време обитаващите заедно с тях други животни (червеи, ракообразни, риби) непрекъснато са се изменяли. От друга страна, първите същества, обитаващи водата – най-простите микроорганизми – едва ли са се нуждаели от по-нататъшни приспособителни механизми. Напротив, в процес на еволюцията те нерядко са ги изгубвали. Микроорганизмите от типа на кореноножките (а още повече вирусите) са способни да понесат по-големи охлаждания и високи температури; те могат безболезнено да пребивават в най-разнообразни среди и да запазват способността си за живот след стотици години капсулиране. Те практически са безсмъртни, тъй като се размножават чрез деление. Скоростта на тяхното размножаване – е най-висока сред всички други живи същества.

С една дума най-примитивните същества се оказват и най-приспособими. Пита се каква необходимост от еволюиране са имали тези същества?

Отбелязвайки тези факти, известният френски биолог П. Леконт дьо Нуи пише:

"Еволюира не този, който е приспособен по-добре, а обратно, този, който бивайки по-малко адаптиран, отколкото другите, притежава определена неустойчивост, която му позволява да се трансформира по-нататък. Една-единствена линия... еволюирала от неустойчивост към устойчивост, за да се превърне накрая в човек, който, възможно е да е най-малко адаптиран от всички живи същества, слиза по права линия към формите, които по силата на тяхната по-малко съвършена адаптация продължавали да се трансформират. "Оцеляването на по-силния", измислено от Дарвин, не е фактор на еволюцията, напротив, това е фактор на стагнация, на фиксация"¹⁹.

Дарвиновата борба има и свой антипод под формата на симбиоза, на съобщества, т.е. в з а и м о п о м о щ на организмите. В еволюцията те играят прогресивна роля, която досега все още е недостатъчно оценена²⁰.

Много учени, които отхвърлят и господството на случайностите, и фаталния натиск на средата, виждат в еволюцията ц е л е н а с о ч е н и потоци на особена енергия, водещи към усъвършенстване²¹. Тук няма "цел" в тесния, конкретен смисъл на думата, тъй като такава цел е свойствена само на съзнанието, но еволюцията разкрива тенденцията за движение напред към тези предели, където свършват чисто биологическите закономерности и влизат в своите права новите свръхприродни закони.

Развитието в посока към усложняване, по думите на Осбърн, "е творчески процес на създаване от генната плазма на нови наследствени признаци. Това е и з в ъ р ш в а щ о т о с е в о п р е д е л е н р е д творение"²². Подобно както в тялото на майката ембрионът на човека преминава индивидуален път на развитие, така и световната еволюция довежда посредством безброй стадии до антропогенезиса.

След възникването на материалните структури второ чудо на природата станал животът, който Ервин Шрьо-

дингер нарича "най-прекрасния шедьовър, достигнат някога по линията на Господнята квантова механика"²³.

Третото чудо бил човекът.

* * *

А сега да направим равносметката. Да си представим мислено картината на творението по пътя на еволюцията в света на вярата и света на познанието. Откровението ни говори за същността и насочеността на процеса, науката се опитва да изясни неговото конкретно съдържание.

В НАЧАЛО БОГ СЪТВОРИ НЕБЕТО И ЗЕМЯТА. А ЗЕМЯТА БЕШЕ БЕЗВИДНА И ПУСТА; ТЪМНИНА СЕ РАЗСТИЛАСHE НАД БЕЗДНАТА.

Преди няколко милиарда години състоянието на материята твърде малко е приличало на сегашното. Тя е била, както предполагат, сгъстено свръхплътно вещество, в което, като в зародиш, се криели енергетическите потенции на цялото бъдещо мироздание. Какво е имало извън този Първоатом? Нищо, тъй като и времето и пространството били затворени в него*. Може би именно в такъв сингуларен вид светът за пръв път е излязъл от ръцете на Твореца...

ДА БЪДЕ СВЕТЛИНА!

Ето, в пустотата на небитието лумнал пламъкът на материята. Космическият взрив с неописуема сила я извел от първичното състояние. От този център се разгърнало пространството като исполинска сфера. В нея се понесли маси разтопено вещество, с всяка секунда увеличавайки скоростта на своя полет. Това станало преди няколко милиарда години.

Още тогава космическото развитие започнало да се подтиска от рушителни сили. На потока, водещ към

* По силата на това миналото време е употребено условно.

смъртта на Вселената, противостояли принципите на реда. Елементарните частици, атоми, молекули с тяхната поразителна сложност и хармония възвестили за започващото организиране на световните структури.

Галактиките, звездите, планетите, нашата Земя... Стотици милиони години тя се е носела по предначертания път в световното пространство, извършвайки своя непрестанен бяг около Слънцето. Милиони години тя била безжизнен камък, загубил се в пустинята на космоса. Нея обаче я очаквала необикновена съдба – да стане остров на Живота, огнище на Разума. От всички планети на нашата система като че ли само тя била подготвена със своите условия за това.

Може би някога ще узнаем, че подобно нещо се е случило и в другите галактики, но във всеки случай нищо не е в състояние да умаловажи величието на събитие, извършено на Земята...

ДА ПРОИЗВЕДЕ ВОДАТА ЖИВИ ДУШИ.

Този ден, когато в топлите води на първобитния океан се появили първите най-малки живи същества, е бил моментът на нахлуването в света на нова, невиждана досега творческа енергия. Жизненият импулс, възникнал в потока на природните сили, направил материята способна за еволюция от нов тип. Тя започнала да създава, като че ли мъчейки се в родилни мъки, подчинявайки се на властния призив, който я привличал напред. От първичните същества се проточили нишките към безбройните видове, населяващи морето, сушата и въздуха.

Немалко прекрасни и чудовищни форми породила буйната сила на живота; в блатата се движели дракони, увенчани с рога, шипове, исполински гребени; в небето полетели гигантски гущери. Минало време и те изчезнали. Животът ги помел от лицето на земята. В замяна на тях се появили все нови и нови творения. В работилницата на живота кипяла работа. Издигали се непроходими тропически дебри, пълни с аромати, звуци и ослепителни

цветове. По саваните се носели необозрими стада слонове, антилопи, диви коне...

Но както в произведенията на художника винаги се чувства основната тема, основното направление и смисъл на неговото творчество, така и в сътворяването на света можем да различим централния ствол, главния път. Всички видове, които са се приспособявали към някакъв определен начин на живот, се отделяли от централния ствол, стигайки до безизходица в своето развитие. Този процес лесно може да се проследи дори и с пример от еволюцията на крайниците на гръбначните. Първите гръбначни животни, стъпили на сушата, притежавали петопръстни крайници с противопоставен голям палец. При плаващите тези крайници се превърнали в перки (водни гущери, тюлени, китообразни), при хищниците – в лапи с нокти, при прилепите – в криле, при тревоядните – в копита. И само съществата, които в продължение на всички геологически епохи запазили първоначалното устройство на крайниците, са избягнали тясната с п е ц и а л и з а ц и я. Те именно положили основата на тази последователност от животни, която е дала началото на телесната форма на човека²⁴.

Третият творчески акт разтърсил мирозданието тогава, когато високоорганизираното същество станало носител на духовна личност и благодарение на това престанало да бъде животно. Между дивите човекоподобни същества с ниски чела и мрачно надвиснали вежди се появил *Homo Sapiens* – Разумният Човек...

Това бил още по-чудесен поврат, отколкото възникването на живота. За пръв път в историята на планетата Силата, която движи световите, космическият Разум, скрит зад света на явленията, – се отразил в тварта. До този момент мирозданието – мъртво и живо – само сляпо, безсъзнателно следвало пътя на еволюцията. С появата на човека Вселената посредством него придобила дух, разум, творчески дар. Пред нея се открил път към най-велик възход.

Както изглежда, не е необходимо да се доказва, че

човек съществено се отличава от окръжаващата го природа. Може да се каже, че различието между кореноножките и орангутана е по-малко, отколкото между орангутана и Гьоте. И никой не би оспорвал, че тази колосална разлика не се състои във физическата организация и функции на тялото. В това отношение човекът несъмнено принадлежи към природния свят и здраво е свързан с него. Достатъчно е да се посочи, че той, подобно на всички гръбначни, има скелет, устроен по същия план както и при животните, че анатомията и функциите на мускулите, кожата, жлезите, дробовете, сърцето, черния дроб, червата, органите на сетивата при човека във всичко са аналогични на млекопитаещите. Като тях той храни своите деца с мляко, като тях има постоянна температура на тялото, окосмяване, ушна раковина. Неговото хранене и храносмилане става по същите физиологични закони. Човекът и млекопитаещите имат обща биологическа основа на дишането, размножаването, съня.

Още Карл Линей, анализирайки структурата на човешкото тяло, бил принуден да отнесе човека към разред примати. Находките от кости на изкопаеми примати убедително показват, че на земята някога са обитавали същества много близки до човека по строеж, по-близки, отколкото всички запазили се досега видове (виж приложение 6).

И въпреки всичко човекът – това е тайнственият Непознат сред животните. Подобен във всичко на тях, свързан кръвно с тях, той б и л друг, защото дори такъв изумителен апарат като неговия мозък не се различава така рязко от мозъка на млекопитаещите, както духовната му природа от психическия живот на животните.

Успехите на съвременната зоопсихология правят все по-очевидна качествена разлика между човешкото мислене и психиката на животните, която на времето Дарвин недооценил.

Ще посочим по-конкретно разработките на известната изследователка Ладигина-Котс, която направила серия ценни наблюдения, сравнявайки поведението на

дете с поведението на малките на шимпанзе. "В края на изследванията – пише тя – се оказва, че мостът, който се старах да прехвърля над психическата бездна, разделяща шимпанзето от човека, се пропука". В експериментите с макака тя установила, че способността на маймуната за интелектуално развитие "е изключително тясно – специално ограничена в сферата и мащаба на своите прояви"²⁵. Наистина в аналогични опити Келер и Иеркс са се опитвали да докажат, че шимпанзето и другите антропоиди притежават мислене, качествено еднородно с човешкото²⁶. Но тази позиция срещнала сериозна критика не само от страна на Ладигина-Котс, но и от страна на Павлов, който доказал близостта на маймунския интелект с интелекта на кучето. Засягайки "неуспехите" на маймуните по време на опитите, Павлов пише: "Трябва да се мисли, че до решението на същата задача човек достига затова, защото има общо по н я т и е (к.н. А.М.) за формата, а при маймуните такова очевидно няма. Маймуната всеки ден започва отново"²⁷.

Работейки с кореняка от московския зоопарк – шимпанзето Парис, Ладигина-Котс обърнала особено внимание на дейността на маймуната като оръдийна дейност. Тези опити още един път потвърдили "отсъствието при шимпанзетата на способност за установяване на причинно-следствените смислови връзки"²⁸.

Забележително е, че в резултат на опитите, сред чертите, отбелязани като специфични човешки, били отделени въображението, чувството за хумор, стремежа към творчество (рисуване).

Руският зоолог Кашкаров съвършено справедливо подчертава, че "разумът е изключително свойство на човека; разумът го отличава от животните. Затова съвсем погрешни са представите за животните, допускащи при тях способност за разсъждения. При животните не може да има съзнание на личността с нейния постоянен интерес към себе си, към другите и към организираното общество"²⁹.

Ненаправно древните са наричали човека микрокос-

мос. Неговата конструкция представлява като че ли най-висшия плод на еволюцията, вместилище на цялото многообразие на физически, химически и биологически процеси. Той е микрокосмос още и затова, че притежава духовно начало, което може да отразява и познава Вселената. "Самата възможност да се запитаме: има ли човек душа? – още повече доказва нейното съществуване, тъй като душата не е нещо друго, а типично човешко съсредоточие обърнато към безкрайността на света, способно да чувства себе си в някаква степен независимо от него, можещо да погледне на себе си отстрани, поставяйки подобни въпроси", справедливо отбелязва един от съвременните богослови – Жан Обер³⁰.

Психическата дейност на животното отразява основно потребностите на неговото тяло: хранене, размножаване, самосъхранение. Нелепо е да се отрича, че това е присъщо и на човешката психика. Но в съществуването на човека има нещо, намиращо се в дълбоко несъответствие с живота на тялото и даже в разрез с най-важните физически потребности. Човек не само е способен да се издигне по-високо над абсолютната зависимост от тези потребности, но именно в това освобождаване, в тази в л а с т над собствената психофизична природа се съдържа основата на истинско човешкото. В известен смисъл може да се каже дори, че човек се самосъздава с а м о посредством обуздаването на своята психофизична природа и господството над нея. Съзнателният героизъм безкористната жажда за знание, преживяването на прекрасното, чувството на благоговение и чувството за хумор – всички тези прояви на вътрешния живот на човека стоят по-високо от неговата природна сфера. Следователно именно одухотвореността създава човека като такъв и благодарение на това ние можем да го определим като "животно, надарено с духовно начало".

Подобно на възникването на живота, антропогенезът бил уникално явление и цялото съвременно човечество представлява от само себе си един вид³¹. Но по какъв начин е станал този качествен скок, едва ли е въз-

можно да се установи. Както изглежда еволюцията на психиката не може да запълни празнината между разума на висшето животно и личностния интелект на човека. Тази крачка, според правилната забележка на Пиер Тейяр дьо Шарден, "трябвало да се извърши изведнъж". "Или трябва, казва ученият, – да се направи мисълта невъобразима, отричайки нейната психическа трансцедентност относно инстинкта, или трябва да се реши да се допусне, че нейната поява е станала между два индивида"³². Разбира се, развитието на умствената дейност на приматите подготвило средата и условията за този поврат. Но духът, самосъзнанието на личността като такива – са чудо в света на природата, и именно те правят човека човек. Това особено ясно се вижда, ако разгледаме тези фактори, които обикновено се считат като решаващи за антропогенезата.

* * *

Според една теория такъв фактор бил трудът. "Трудът създал човека" – гласи знаменитата формула на Енгелс³³. Между другото при по-задълбочено разглеждане се оказва, че трудът в смисъл на извършване на физическа работа е свойствен и на много животни. Следователно под труд ние сме длъжни да разбираме съзнателна творческа дейност, и затова съзнанието, т.е. духовното начало в човека се оказва първичен елемент, който предшества труда³⁴.

"Животното, – твърди Енгелс, – само използва външната природа и предизвиква в нея изменения по силата на своето присъствие; човекът с внасяните от него изменения я заставя да служи на неговите цели, господства над нея. Това е най-съществената разлика между човека и останалите животни, и тази разлика човек отново дължи на труда³⁵.

Но тук възниква порочен кръг, защото ако човек има свои съзнателни "цели", на които служи неговият труд,

то без тези цели няма и истински труд. В човешката творческа дейност, както справедливо посочва Маркс, "в края на процеса се получава резултат, който преди процеса на труда (к.н. А.М.) вече съществувал в идеална форма, т.е. в представите на работника". При маймуните няма съзнание, няма "идеални представи", както няма при паяците или пчелите, които Маркс противопоставя на архитекта³⁶.

Това, че специфичните особености на човешкия дух превръщат работата в труд, – не е хипотеза, а очевиден за всеки факт. На него противопоставят само реконструкции на процесите, които завинаги са скрити в миналото и които никой не е наблюдавал. Може би е имало някога "обратна връзка" между мисленето и труда, но това съвсем не означава, че трудът действително "създал човека". Известно е, че маймуните понякога изработват някакво подобие на оръдие на труда³⁷. Изработвали ги и измрелите прадеди на човека. Но къде са основанията да считаме, че тази оръдейна дейност излиза извън границите на обикновените инстинктивни процеси?. Бобрите, например, правят бентове, пчелите – пити, птиците не само строят, но даже "украсяват" своите гнезда, октоподите използват камъни в качеството на оръдия на труда, но в нито един от тези случаи няма място за истински труд. Той е невъзможен без съзнанието, без човешкия разум³⁸.

Издига се също хипотезата, че възникването на човека е обусловено от неговия социален живот. Действително, далечните прадеди на човека, както се вижда, са живели в съобщества, както живеят сега много съвременни антропоиди. "Трудът – ни казват – предизвикал потребност от социално общуване между хората"³⁹. Обаче да си спомним, че сложният социален живот е присъщ и на плъховете, и на папагалите, и на гагарите, и на много други видове висши и нисши животни. Но нито при един от тях, макар и да живеят в съобщества милиони години, не откриваме съзнание, подобно на съзнанието на човека.

В животинския свят може да се намерят и признаци на "алтруизъм", който служи за запазване на рода. Но, както признават съвременните изследователи на това явление, алтруизмът "придобил при човека о с ъ з н а т а (к.м. А.М.) форма, която станала основа на морала – или формирайки се в тясна взаимовръзка с неговото развитие – на това чисто човешко свойство"⁴⁰. Разбира се, влиянието на обществото върху съзнанието е голямо, но не по-малко именно съзнанието превръща стадото в общество, прави социалния живот осмислен, а съвместният труд – творчески. Без него нашите прадеди не биха отишли по-далеч от маймунските "комуни", населяващи джунглите.

Друг опит да се определи спецификата на човека е свързан с името на Павлов, който подходил към психологията от гледна точка на физиолога. Той считал за решаваща при формирането на човека "изключителната прибавка към механизма на нервната дейност" – втората сигнална система, т.е. езикът и словесното мислене. При това Павлов напълно отминава въпроса как е възникнала тази "прибавка". Авторите, които развиват неговите положения, все пак свързват възникването на втората сигнална система с колективния труд. Но, както вече казахме, истинският човешки колектив и целенасоченият труд изискват съзнание като своя предпоставка.

Е з и к ъ т облича съзнанието в словесни форми, но това съвсем не означава, че то фатално е свързано с него и че съзнанието е възникнало следствие на езика. Причинно-следствената връзка може да се осъзнае от човека образно. Нещо повече, най-дълбоките моменти от духовния живот на човека: преживяване на своята личност, чувството за мистично, красотата и много други – често пъти съвсем не се нуждаят от думи. Духовното начало в човека е толкова по-широко от езика, колкото интуицията е по-широка от формалната логика.

Съществува мнение, според което първостепенна роля във формирането на човека се отрежда на р ъ к а т а

— оръдието на труда. Обаче, както сега е установено, ръката на човека е съвършен апарат не толкова по строеж, колкото по функции⁴². Петопръстният крайник се е запазил в цял ред гръбначни, макар да не може да се нарече ръка в пълния смисъл на думата. Ако октоподът би притежавал съзнание, то неговите гъвкави пипала биха му послужили не по-малко от съвършеното оръдие на труда. Следователно главното тук е не органът, а неговото приложение, което на свой ред зависи много от съзнанието.

Има също така теория, която твърди, че г л а в н и я т м о з ъ к като орган на съзнанието и мисълта, се развива в процеса на естествения отбор. Тази гледна точка отстоява Дарвин, който предполага, че "разликата между ума на човека и животното, колкото и да е голяма, е само разлика в степента, но не и в качеството"⁴³.

Според дарвиновата теория за отбора в природата, става непрекъснато "бракуване" на по-малко приспособените същества и победа на по-приспособените същества. Животните, които притежават полезни за запазването на вида свойства, например, бързина на бягането, защитен цвят, високоразвит слух и т.н., побеждават в жизнената борба. Благодарение на това в природата в края на краищата тържествува целесъобразността тъй като всичко нецелесъобразно се изтребва в процеса на естествения отбор.

Сега няма да говорим за това, че подборът далеч не обяснява сложния механизъм на еволюцията и възникването на най-целесъобразните реакции на организма. Важното в дадения случай е това, че общо и като цяло естественият отбор действително е един от съществените фактори в историята на живота на земята. Този фактор Дарвин се опитал да приложи към проблема за възникването на човека. Но Алфред Уолъс (1823—1913, който развил теорията за естествения отбор независимо от Дарвин и едновременно с него, поставил под съмнение неговата трактовка.

Уолъс посочва, че на човека са присъщи такива качества, които не са могли да възникнат в процеса на естествения отбор и съвсем не са били решаващи в биологическия живот на вида. "Чувството за абстрактна справедливост или любов към ближния, — пише той, — никога не биха могли да бъдат придобити по такъв начин (т.е. по пътя на естествения отбор), тъй като тези чувства са несъвместими със закона за съхраняване на най-силния"⁴⁴. Уолъс доказва по-нататък, че нравственото чувство, както и чувството за красиво и мистично, съвсем не са късни продукти на цивилизацията, както мислел Дарвин, а, напротив, присъщи на "диваците" на най-ниските степени на културата. Уолъс решително отхвърля старата представа за умствената непълноценност на така наречените "диваци". В това той е получил пълната поддръжка на съвременната антропология, тъй като опитът на Фохт, Хекел и други расисти да обявят изостаналите племена за преходна форма между човека и маймуната бил признат за съвършено безпочвен.

Що се отнася до истинския първобитен човек сега е известно, че по времето на палеолита той е имал и религия и великолепно изкуство.

Ако антропогенезисът не излизаше извън границите на обикновените еволюционни закономерности, то неговият резултат преди всичко би бил същество, приличащо не на нас, а на саламандрите на Карел Чапек — трудолюбиви, рационално мислещи, колективно сплотени, но бездуховни, лишени от вяра, изкуство, фантазия.

Уолъс постави въпроса: за какво природата е надарила първобитния човек с такива свойства като например математически или музикални способности? В края на краищата той достигнал до извода, че "умствените и нравствените способности... трябвало да имат друг произход и за този произход ние можем да намерим достатъчно причини в невидимия духовен свят"⁴⁵. По неговите думи "висшето разумно Същество дава определена насоченост на развитието на човека, насочва го към спе-

циалната цел точно така, както човек ръководи развитието на много животински и растителни форми".

* * *

Уолъс счита, че еволюцията на човека трябва да се отличава с някои своеобразни черти. Находките на антрополозите потвърдиха това, показвайки, че развитието на прадедите на човека изобразено графически има вид на рязък, почти вертикален напредък. В същото време еволюцията на мозъка завършва със скокообразния му преход към по-висша степен на организация. "Днес — пише американският антрополог Лорън Айсли — сме длъжни в спора на Уолъс с Дарвин да застанем на страната на първия. Бързото изчезване на археологическите доказателства за съществуването на примитивните оръдия на труда в зависимост от степента на нашето задълбочено проникване в долночетвъртичната епоха едновременно с наличието на изкопаеми човекомаймуни, имащи най-различни пропорции на тялото, които по обем на мозъка малко се различават от съвременните маймуни, дава възможност да се твърди, че еволюцията на главния мозък е протекла значително по-с т р е м и т е л н о (к.н. А.М.), отколкото предполагат дарвинистите. Тогава нерядко се изказвало предположението, че ескимосите са предци на миоценския човек, който е съществувал пред 15 милиона години. Напротив, според съвременните хипотези, човекът се е появил неотдавна и се е развивал извънредно бързо. Всичко говори за това, че каквато и да е природата на силите, предизвикали развитието на човешкия мозък, появата на еднакви умствени характеристики във всички народи по света не би могла да бъде просто резултат от дълго бавно съревнование между отделните човешки групи. Съществува някакъв друг фактор, изплъзнал се от любознателния поглед на науката. Страшното сътресение, изпитано от нашите прадеди при скока от животното към човека, все още с отекващо ехо тътне в нашето подсъзнание. Това

превъплъщение вероятно изисквало от човека бързо приспособяване към средата⁴⁶.

Тази бездна, която се разпростряла тогава между човека и животното, довела някои до мисълта за пълната независимост на човека от природата. В същото време е невъзможно да си представим, че човекът е възникнал "от нищо". Библията подчертава връзката му с природния свят говорейки, че човек е произлязъл "от земна пръст". И действително, както видяхме, по своята физическа организация човекът е дете на земята, син на природата. Той носи още в своя ембриогенезис я в н и с л е д и н а ж и в о т и н с к и п р о и з х о д.

Макар палеонтологията още да не е открила остатъци от нашия п р я к биологически предшественик изучаването на страничните клонове на развитието на съществата, които стоят много близо до човека, помага в някаква степен да се придобие представа за този изумителен ход на еволюцията. Той е завършил с възникването на н о о с ф е р а т а на Земята сферата на разума, както нарекъл човечеството Вернадски*.

Най-решаващият момент в превръщането на животното в човек обаче е извън границите на антропологията и биологията. Науката може да се опитва да възстанови последователните степени в развитието на мозъка, но не може да даде нищо повече от това. Самият мозък бил само необходим инструмент, способен да улови най-тънките вибрации на нематериалния план на битието, станали оръдия на духа. Цялата еволюция, както и развитието на нервния апарат, според Вл. Соловьев е "необходим път към съвършенство. Никой няма да започне да доказва, че мекотелите или гъбата могат да познават истината или свободно да съгласуват своята воля с абсолютното Добро. Следователно било необходимо да се изработват в света все по-сложни и изтънчени органически форми, докато не била създадена такава форма, в която може да се разкрие

* От гр. н у с, разум.

съзнанието и желанието за съвършенство... Капката от жива протоплазма, за създаването на която се изисквало също немалко творчески сили, съдържа в себе си някаква възможност за възникването на човешки организъм, но осъществяването на тази възможност изисквало твърде сложен и продължителен биологически процес⁴⁷.

Дотогава, докато не е достигнат духовният предел, ние се намираме в царството на животните. Тук действат инстинктите и чисто природните закони и фактори. Едва в момента, когато в съществуването, придобило формата на човек, за първи път се разгаря светлината на съзнанието, когато става личност, тогава се извършва съединението на двете световни сфери: на природата и на духа.

"Земната пръст" (както нарича Библията психофизическото естество на човека) станала носител на "жива душа" (Бит. 2:7).

ЕВОЛЮЦИЯ НА ЧЕРЕПА НА ПРИМАТИТЕ

Примати ("първенствуващи") се нарича най-висшият разред млекопитаещи, който включва полумаймуни, някои видове маймуни и човека. На рисунката са изобразени черепите на следните примати: 1) съвременен шимпанзе; 2) съвременен човек; 3) неандерталски човек; 4) синантроп; 5) австралопитек; 6) африкански проконсул; 7) лемур.

При сравняване на черепите на приматите изпъква постепенното нарастване на обема на черепната кутия и съответно намаляване на долната част на черепа от маймуната към човека.

Много преди Дарвин и Уолъс в християнската мисъл вече се изказва такова разбиране за библейското сказание. В 1816 година митрополит Филарет отбелязва важността на това, че в книгата Битие човек е създаден "не с еднократно действие, а постепенно"⁴⁸. Св. Серафим Саровски, обяснявайки текста на Библията, казва: "Дотогава докато Бог вдъхнал на Адам душа, той бил подобен на животно"⁴⁹. А във втората половина на мина-

лия век известният руски подвижник епископ Теофан пише в тази връзка: "Имало животно в образа на човек, с душа на животно. После Бог вдъхнал в него Своя Дух – и от животното станал човек"⁵⁰.

Именно тогава завършва антропогенният процес и започва историята на човечеството. Новият обитател на Земята отсега ще живее сред природата подобно на пришълец и владетел.

Той може да каже за себе си:

Частица целой я Вселенной,
Поставлен, мнится мне, в почтенной
Средине естества я той,
Где кончил тварей Ты телесных,
Где начал Ты духов небесных
И цепь существ связал всех мной

(ДЕРЖАВИН)

Следователно величествената картина на световната еволюция, увенчана със създаването на човека, не само не отслабва религиозния възглед за творението, но го обогатява, разкривайки безкрайната сложност на формирането на тварите. Библейските "дни на сътворението" се представят сега пред нас във вид на грандиозен поток, който издига животното, природното същество до равнището на свръхприродните светове.